

UOT - 811.512.162

AYSEL QƏRİBLİ

“AZƏRBAYCAN DİLİ” ANLAYIŞI MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ

XÜLASƏ

1991-ci ildə Sovetlər Birliyinin dağılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini əldə etdi. Lakin bu yalnız “mərkəz”in razılığı ilə həyata keçmiş bir hadisə deyildi, Azərbaycan xalqı öz azadlığı uğrunda uzun illər mübarizə aparmış, qurbanlar vermişdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra qəbul edilmiş ilk konstitusiyada, ümumiyyətlə dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyasında da belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımınca qiymətləndirə bilməyərək hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düçar etdi.

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev 31 oktyabr 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsində dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirə etmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, müstəqillik, türk dili, tarix*

Müstəqilliyin ilk illərində dil məsələsi:

1991-ci ildə Sovetlər Birliyinin dağılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini əldə etdi. Lakin bu yalnız “mərkəz”in razılığı ilə həyata keçmiş bir hadisə deyildi, Azərbaycan xalqı öz azadlığı uğrunda uzun illər mübarizə aparmış, qurbanlar vermişdi.

Müstəqilliyin ən mühüm atributlarından biri ana dili idi ki, ölkədə, xüsusilə dövlət strukturlarında onun sərbəst, maneəsiz işlədilməsi xalqın əsas istəklərindən biri sayılsa da, rus dilinin genişmiqyaslı təzyiqi respublikanın dövlət dilinin hüquqlarını kobud şəkildə pozurdu.

1992-ci ildə hakimiyyətə gələn AXC-Müsavat ittifaqı müəyyən eyforiyaya qapılaraq, dövlət dilinin o vaxta qədər “Azərbaycan dili” şəklində stabilləşmiş adını “türk dili” ilə əvəz etdi.

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev 31 oktyabr 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsində dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsi zamanı bu məsələ barədə deyir:

“... mən Milli Məclisin qərarının nəticəsinə toxunmayaraq və o barədə öz münasibətimi bildirməyərək yalnız həmin qərarın qəbul olunması prosedurası haqqında danışmaq istəyirəm. Belə bir mühüm qərar üç-dörd günün içərisində kiçik qrup adamın iradəsi, istəyi nəticəsində qəbul olunubdur. Bax, mən bunu heç bir vəchlə

qanuni hesab etmirəm. Mən hesab edə bilmərəm ki, bu işə ciddi münasibət göstəriləndir.

Məsələ belə olmuşdur. Milli Məclisdə Azərbaycanın dövlət dili məsələsi müzakirə olunarkən Məclis üzvlərindən biri deyib ki, gəlin yazaq “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan türk dilidir”, başqa birisi deyib ki, niyə belə yazırıq. Yazaq ki, “türk dilidir”. Mübahisə gedibdir- mən bütün stenoqrama baxmışam. Kim necə çıxış edibsə, hamısı məlumdur. Mən sadəcə olaraq demək istəyirəm, indi buna heç ehtiyac da yoxdur, bunun indi əhəmiyyəti yoxdur. Bəlkə kimsə bununla maraqlanır, amma mən hesab edirəm ki, o qədər də maraqlı deyil.

Bəli, mübahisə gedibdir. Bir qismi buna etiraz edibdir, bir qismi isə əvvəlki təklifdən də qabağa gedərək deyib ki, yazaq “bizim dilimiz türk dilidir”. Məsələ Milli Məclisdə səsə qoyularkən həmin iclasda Milli Məclisin 50 üzvündən 39-u iştirak edibdir. Onların 26-sı dilimizin türk dili kimi qəbul olunmasına səs verib, 7-si, ya 8-i əleyhinə səs verib, qalanları isə bitərəf olubdur. Beləliklə də dövlət dilimizin adı dəyişdirilibdir”[Türk dünyası info: 2016.s.120].

N.Cəfərov göstərir ki, “Azərbaycan dili” adının “türk dili” ilə əvəz edilməsi mütəxəssislər arasında müəyyən narazılıqla qarşılandı; hər şeydən əvvəl, ona görə ki:

a) iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrult-

mur və təcrübədə onları istər-istəməz ayrı-ayrı adlarla (Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi) adlandırmaq lazım gəlir;

b) Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar (talışlar, tatlar, kürdlər, ləzgilər və s.) "Azərbaycan dili"nin "türk dili" adlandırılmasından hər hansı halda narahat olurlar, bir sıra qüvvələr isə bundan istifadə edərək "xırda millətçilik" hisslərini qızışdırırlar;

c) "Azərbaycan dili" adı artıq neçə on illərdir ki, uğurla işlənir, kifayət qədər böyük işlənmə təcrübəsi qazanmışdır [Cəfərov: 2002.s.529]

"Azərbaycan dili"nin "türk dili" ilə əvəz olunması ilk günlərdən ciddi problemlər yaratmağa başlasa da bu qərar 1995-ci ilə, yəni müstəqil dövlətin ilk Konstitusiyası qəbul edilənə qədər qüvvədə qaldı. Bu bir neçə il ərzində ictimai fikir, xüsusilə mütəxəssislər məsələyə münasibətlərini bildirdilər.

Dövlət dilinin adının çox ciddi məsələ olduğunu nəzərə alan Heydər Əliyev yeni Konstitusiya layihəsinin müvafiq maddəsinin geniş müzakirəsini keçirdi ki, Həmin müzakirədəki giriş nitqində ümumilli lider məsələnin tarixinə toxunaraq demişdi:

1921-ci ildə qəbul olunmuş ilk Azərbaycan konstitusiyasında dövlət dili haqqında heç bir maddə yoxdur. 1937-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan konstitusiyasında da dövlət dili haqqında heç bir maddə olmayıbdır.

1956-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1937-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiya əlavə edibdir. Konstitusiya Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə ediləndir. O vaxt işləyən adamlarımız bunu xatırlayırlar. Həmin dövrdə bu maddənin qəbul edilməsi respublikada müəyyən mübahisələr doğurdu. Mən də onun şahidiyəm...

... 1977-78-ci illərdə biz yeni konstitusiyanı qəbul edərkən bu məsələ, şübhəsiz ki, əsas məsələlərdən biri idi. Biz yeni Konstitusiyada Azərbaycan Dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə hazırladıq. Qeyd etdiyim kimi, mən həmin konstitusiyanı hazırlayan komissiyanın sədri idim və bu işlərə rəhbərlik edirdim...

Moskvada bir neçə dəfə müzakirələr oldu. Cürbəcür fikirlər səsləndi və həmin fikirlərin əksəriyyəti ondan ibarət idi ki, belə olmama-

lıdır. Ancaq biz buna nail olduq və 1978-ci ildə, səhv etmərsə, aprel ayında biz konstitusiyanı qəbul etdik. Həmin konstitusiyada yazıldı ki, Azərbaycan dövlət dili Azərbaycan dilidir" [Türk dünyası info: 2016.s.116-117].

Məlum olduğu kimi, iki gün davam edən müzakirədə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir ki, onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Türk dili;

2) Azərbaycan türk dili və ya Azərbaycan türkcəsi;

3) Azərbaycan dili.

5 noyabr 1995-ci ildə Prezident Sarayında keçirilən müzakirələrin yekun sözündə ümumilli lider deyir:

"... Mən bunu bir neçə dəfə demişəm, komissiya üzvlərindən üç nəfər bu barədə, yəni Azərbaycan dövlətinin konstitusiyasında olan maddədən fərqli söylədi ki, indiyədək Azərbaycan dili dövlət dili yazılıb, indi isə bu ya Azərbaycan türkcəsi, ya Azərbaycan türk dili, yada sonradan deyildiyi kimi, Azərbaycan (türk) dili yazılsın. Komissiyanın qalan üzvləri bu fikri dəstəkləmədilər. Onların hamısı Azərbaycan dili tərəfdarı oldu. Bu gün çıxış edən komissiyanın üzvü Etibar Məmmədov da o vaxt başqa fikir söyləmədi; o, ümumiyyətlə fikir söyləmədi. Belə olan halda, əgər mən, komissiyanın sədri kimi, bu məsələlərə ümumi prinsip nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaydım (üç nəfər deyir ki, belə olsun, amma qalanları deyir ki, belə olsun), məsələni bununla da qurtarmaq olardı. Ancaq mən hesab edirəm ki, üç nəfər komissiyanın üzvləri arasında sayca çox azlıq təşkil edərsə də, birincisi, komissiyanın hər bir üzvünün fikrinə diqqət vermək və onu nəzərə almaq lazımdır; ikincisi də, bu fikri söyləyən adamlar bizim ziyalılarımızdır-mədəniyyət, elm, ədəbiyyat sahəsində tanınmış və böyük fəaliyyət göstərmiş adamlardır. Demək, bunların fikirlərini daha da geniş müzakirə etmək lazımdır.

Ancaq eyni zamanda 1978-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyada Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dili yazıldığına görə və on illər müddətində Azərbaycan dili həyatımızın hər yerində bərqərar olduğuna görə biz layihənin 23-cü maddəsində yazdıq ki, "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir". Bunu da ümumxalq müzakirəsinə verdik [Türk dünyası info: 2016.s.147-148].

Heydər Əliyev həmin müzakirənin yekununda deyir:

“Ona görə də birdə deyirəm- tarixi keçmişimizə, əcdadlarımıza böyük hörmət və ehtiram hissini bildirərək, bu gün biz tarixi bir addım atmalıyıq: müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini qəbul etməliyik. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Mən hesab edirəm ki, biz bu layihəni bu gün hazırlayarkən 23-cü maddəyə baxıb onu bəlkə də bir az təkmilləşdirmək, genişləndirmək olar. Hər halda bunu qəbul edirik, referendumu veririk. Bəli, qoy xalq öz sözünü desin. Ancaq biz də xalqın nümayəndəsi, cəmiyyətin üzvü kimi, eyni zamanda xalq tərəfindən böyük səlahiyyətlərə malik olan şəxslər kimi bu gün öz fikrimizi deyirik. Əgər etiraz yoxdursa, bununla da bu məsələnin müzakirəsini bitirək”[Türk dünyası info: 2016.s.s.155].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı aşağıdakı sözlərlə başlayır:

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir.

Azərbaycan dili - dövlət dili: Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalarda miras qalan bu ən qiymətli milli sərəvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə

etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.” [Türk dünyası info: 2016.s.158].

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı tarixi də Fərmanda əhəmiyyətli yer tutur:

“Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Hər hansı bir dilin dövlət statusu alması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsa da, həmin ənənə milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi...

Nəhayət, Mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilən konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müyəssər oldu. Bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi”[Türk dünyası info: 2016.s.163-164].

Fərman Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar bir sıra konkret qərarlarla sona çatır.

Çox keçmədi ki, Milli Məclis “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun qəbul etdi ki, bu qanun Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə 30 sentyabr 2002-ci ildə qüvvəyə mindi:

Qanunda deyilir:

“Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır.”

Bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

Bir il sonra isə Azərbaycan Prezidenti 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan

dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nı təsdiq etdi.

“Dövlət Proqramı”nın icrasına dair Tədbirlər Planına aşağıdakı məsələlər daxil edilmişdir:

1. Normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi.
2. Azərbaycan dilinin tədrisinin genişləndirilməsi.
3. Azərbaycan dilinin tətbiqinin genişləndirilməsi.
4. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi.

5. Azərbaycan dilinin kütləvi informasiya vasitələrində təbliği.

Nəticə: Göründüyü kimi, bu məsələlərin hər birində biri digəri ilə sıx bağlı olan iki məqam- milli və ümumbəşəri (qlobal!) məqamlar ehtiva olunur; diqqəti cəlb edən cəhət isə odur ki, “Dövlət Proqramı”nda Azərbaycan dilinin milli tarixi imkanları qloballaşan dünyanın tələblərinə (çağırışlarına!) cavab verəcək bir səviyyəyə qaldırılmağa çalışmış, bu baxımdan nəzəri, eləcə də elmi-praktik məsələlərin həlli tələb olunur ki, burada da söhbət dünya dilçiliyinin müasir inkişaf səviyyəsindən gedir.

ƏDƏBİYYAT

1. Müstəqilliyin 25 ili: Azərbaycançılıq ideyası və dil siyasəti. (2016) Bakı: “Türk Dünyası İnfö” İB nəşri, 224 s.
2. Cəfərov N. (2002). Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı: Az Atam, 602 s.

Айсель ГАРИБЛИ

ПОНЯТИЕ «АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК» В ЭПОХУ НЕЗАВИСИМОСТИ

РЕЗЮМЕ

После распада Советского Союза в 1991 году Азербайджан обрел свою государственную независимость. Однако это не было событием, произошедшим только по согласию «центра». Азербайджанский народ вел длительную борьбу за свою свободу, нес большие жертвы.

В первой Конституции, принятой после установления советской власти в Азербайджане, вообще не была какой-либо статьи о государственном языке. Такой статьи не было и в эпоху после вхождения в состав СССР, точнее, в Конституции Азербайджана 1937 года. Только в 1956 году постановлением Верховного Совета Азербайджанской ССР в Конституцию 1937 года была добавлена статья о том, что азербайджанский язык является государственным языком.

Одним из важных атрибутов независимости был родной язык. Несмотря на то, что одним из главных чаяний народа было свободное, беспрепятственное употребление его в стране, в особенности, в государственных структурах, широкомасштабное влияние русского языка грубо нарушало права государственного языка республики.

31 октября 1995 года Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев широко обсуждал статью о государственном языке в новом проекте Конституции Азербайджанской Республики.

В Конституции независимой Азербайджанской Республики, принятой 12 ноября 1995 года путем референдума, азербайджанский язык закреплен в качестве государственного языка.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанский язык, независимость, тюркский язык, история

**THE CONCEPT “THE AZERBAIJAN LANGUAGE”
IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE**

SUMMARY

Azerbaijan gained own state independence with the demise of the Soviet Union in 1991. But it wasn't only an event implemented by the agreement of “the center”. The Azerbaijan people had struggled and made sacrifices for their independence for a long time.

In the first Constitution, accepted after the establishment of Soviet power in Azerbaijan, there was no article on the state language at all. There was no such article even in the epoch after joining the USSR, more precisely, in the 1937 Constitution of Azerbaijan. Mother tongue was one of the most important attributes of independence.

Heydar Aliyev who took into consideration the importance of the name of the state language seriously held an extensive discussion on the corresponding article of the new draft of the Constitution.

The Azerbaijan language was submitted as the state language in the Constitution of the Independent Azerbaijan Republic adopted via the referendum on November 12, 1995.

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijan language, independence, turkic languages, history*